

Галина Ковальова

ОПОЗИЦІЯ “СВІЙ – ЧУЖИЙ” ПРИ ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджуються особливості прояву опозиції “свій-чужий” в процесі формування національної ідентичності за умов глобалізації. Визначається значення цієї опозиції, аналізуються різні модуси сприйняття “іншого” в контексті сучасності. Розглядається нова концепція діалогу культур – “інтеріснування”.

Ключові слова: національна ідентичність, глобалізація, діалог культур, “інтеріснування”.

В статье исследуются особенности оппозиции “свой-чужой” в процессе формирования национальной идентичности в условиях глобализации. Определяется значение данной оппозиции, анализируются различные модусы восприятия “иного” в контексте современности. Рассматривается новая концепция диалога культур – “интерсуществование”.

Ключевые слова: национальная идентичность, глобализация, диалог культур, “интерсуществование”.

The peculiarities of manifestation of opposition “familiar – flient” in the process of national identity’s forming in the condition of globalization are researched. The importance of this opposition is considered, various of manner of perception of “different” in the context of contemporary is analyzed. The new conception of dialog of cultures – “interexistens” is examined.

Key words: national identity, globalization, dialodue of cultures, “interexistence”.

Актуальність дослідження. Сьогодні поруч із могутніми глобалізаційними процесами, які незмірно збільшують потенціал гомогенізації та унітаризації світу, відбуваються протилежно спрямовані процеси зростання національних чинників культу-

ри, посилюється культурна диференціація і автономізація народів і культур, пошук і захист ними власної ідентичності. У новому історичному контексті на перший план виходить опозиція “свій-чужий”, яка набуває глобальних форм і стає основою для розуміння зазначених суперечливих процесів. Актуальність статті визначається розширенням і інтенсифікацією міжкультурного обміну та необхідністю визначення значення і особливостей опозиції “свій-чужий” при формуванні національної ідентичності в умовах глобалізації.

Бачиться доречним, аби **метою** цієї статті став культурфілософський аналіз особливостей прояву опозиції “свій-чужий” при формуванні національної ідентичності, зокрема, в контексті глобалізаційних процесів.

Складний і багаторівневий характер концепту “свій-чужий” зумовлює різноманітність аспектів його дослідження в науковій літературі. Нас же цікавить дослідження категорій “свій” і “чужий” як значущих у побудові національної ідентичності, але, на жаль, ця проблема не набула достатньої розробки в культурологічному та філософському дискурсі. Серед дослідників, які все-таки, так чи інакше, звертаються до порушеної проблеми, слід відзначити Е.Д. Сміта, Е. Гіденса, Б. Вальденфельса, М. Бубера, М. Бахтіна, С. Аругюнова, якими було встановлено, що опозиція “свій-чужий” має універсальний характер і є невід’ємною складовою онтологічних уявлень щодо бінарної структури світу. Зокрема, визнається, що для національної картини світу ця опозиція є основною: у найзагальнішому вигляді національна ідентичність виступає способом проведення відмінностей між тими, хто належить до нашого співтовариства і тими, хто до нього не належить.

Однією з домінуючих тенденцій в обговоренні цієї проблематики в останні десятиліття стало прагнення до обґрунтування нівелювання, зм’якшення розходжень і відмови від ідеології протистояння “свого” і “чужого” у культурі. Усе більш активно говорять про “комунікаційний переворот”, про твердження ідеї толерантності, про “переможний хід” концепцій діалогізму й соціального партнерства, про знищення “коду полярності” у культурі й т. ін. У такому контексті проблема “своєї” і “чужої” культури, по суті, знімається – адже остання з конфронтуючої й потенційно ворожої перетворюється всього лише в культуру “іншого”.

Але, на нашу думку, в умова глобалізації нівелювання “іншого” не відбувається. Самосвідомість не може виникнути й існувати в соціальному вакуумі. Вона формується в контексті порівняння “ми-групи” з “вони-групами”, тому образу “іншого” в ідентифікаційних процесах приділяється важливе місце. Як писав О. Нельга, “самосвідомість – це дієвий феномен свідомості, який полягає у затності індивіда як суб’єкта виокремлювати власне “Я”, відділяючи його від “не-Я” й протиставляючи його (дистанціюючи від) “Вони” [1, 120]. Тому постійне зіставлення “Я” – “Інший” відіграє значну роль у формуванні колективної ідентичності й прямо пов’язаного з нею націоналістичного мислення.

Очевидно, що намагаючись зрозуміти себе, людина не може не озиратися на іншого. Цей інший визначає її статус, стать, ім’я, ролеву участь у дії, належність до тієї чи іншої спільноти. Тому самоідентифікація неодмінно доповнюється відношенням “Я-інші”. Людина орієнтується не тільки і навіть, може, не стільки на себе, скільки на чужого, тобто на те віддзеркалення, яке й робить можливим знайомство з самим собою. Також сама культура в цілому розкривається повністю лише “в погляді іншої культури”. “Другий”, каже М.М. Бахтін, в значенні іншого як другої особистості, так і в значенні чужого (іншого, дивного, потойбічного) є невід’ємним від “я”, самості, і водночас не може бути знятим ніяким “я”, тому що є необхідним для формування “я” і його світу [2, 123-125].

Система диференціації “свій-чужий”, на думку дослідників, є першим і основним механізмом ідентифікації, що бере свій початок ще за часів первісності, але є діючою і до тепер. Крім того, на нашу думку, внаслідок розгортання глобалізаційних процесів дія зазначеної системи помітно активізується. Філософи, психологи, соціологи одноставно дотримуються думки, що економічна і соціальна нестабільність, невпевненість в майбутньому, відсутність чітких орієнтирів в умовах розповсюдження глобальної культури і загальної релятивізації цінностей, призводять до масового “культурного шоку” і втрати стійкої соціальної ідентичності в мільйонів людей. Подібна криза ідентичності змушує особистість адаптуватися до змін, що відбуваються в суспільстві, шукати своє місце в різних сферах життєдіяльності. Актуалізована потреба в самовизначенні в системі соціальних зв’язків активізує пошук людиною груп, які допомогли б їй відтворити цілісність та упорядкованість зруйнованого сві-

ту, знайти відповідь на запитання “Хто Я?”. Найчастіше такими групами стають етнос та нація як найбільш сталі та стійкі спільноти, що здатні надати індивідам почуття психологічної захищеності.

Опозиція “свій-чужий” стає основою пошуків національної ідентичності, повернення до національного коріння, консолідації на основі єдності національної приналежності. Присутність “чужого” в картині світу, протиставлення себе, “свого” національно детермінованого простору “чужому” об’єктивно сприяє внутрішній згуртованості та мобілізації нації. Воно робить менш значущими всі її внутрішні відмінності і суперечливості, порівняно з відмінностями і суперечливостями “нашої” спільноти з “іншою”. Вже навіть саме існування “чужого” загрожує в сприйнятті індивіда і групи самому існуванню “мене” і “своїх”. Саме тому єдиною можливою і виправданою реакцією на “чужого” в межах такого роду бінарної опозиції є відторгнення і агресія, а взаємовідносини між “ми-групою” і “вони-групою” характеризується існуванням потенційного напруження, недовіри і навіть ворожості.

Подібна установка пов’язана з архетипічними уявленнями щодо “іншого”, яке традиційно міфологізувалося та уявлялося як щось потойбічне, “не наше” і взагалі “нелюдське”. О. Савельєв зазначає: “Племінна психологія не визнавала за чужаками людських рис. З ними не могло бути ніяких тісних відносин. Навіть на рівні родів, які обмінювалися жінками, аби запобігти врушньородового конфлікту між ними, існує відношення “свій-чужий”. Якщо між родами “чужий” може бути просто втіленням іного в людському образі, то інший етнос сприймається як нелюди. Найменша культурна різниця означає порушення сакрального, яке в давніх суспільствах була мірою людського” [3, 140].

Показово, що власна назва багатьох різних етнічних груп в різних куточках Землі означає “люди” або “справжні люди”, що автоматично робило представників всіх інших груп, відомих першій народності, “нелюдьми”.

На думку деяких дослідників, саме таке розуміння “ми-вони” служить основою для виникнення ксенофобії, етноцентризму, етнонаціоналізму та навіть націоналізму тощо. Якщо не брати до уваги культурно-часові особливості проявів названих феноменів, то можна дійти висновку, що всі вони суть одне й те саме – виражене надання переваги членам власної групи і дискримінація членів чужої групи [4].

Отже, опозиція “свій-чужий” є основною для формування ідентичності. Її важливість стає особливо зрозумілою в контексті глобалізаційних трансформацій, які безпосередньо впливають на ідентифікаційні процеси як на рівні особистості, так і на рівні колективу.

Як відомо, ідентичність суспільства може будуватися на двох принципово різних підставах. Першу підставу становлять змісти, навколо яких суспільство поєднується, створюючи образ “нас”. Але якщо руйнується система традиційних символів і стереотипів, що на індивідуальному та колективному рівнях проявляється у формі ідентифікаційної кризи, і державні або суспільні інститути не можуть запропонувати замість втраченої старої системи змістів нову, тоді для ідентифікації як “ми”, залишається єдиний спосіб – ідентифікація через образ “іншого”. На перший план виходить підстава формування ідентичності “ми” – не “вони”. Б. Поршнев визначає цей процес так: “Вони” – це не “не ми”, як це було раніше, а навпаки: “ми” – це “не вони”. Тільки відчуття, що є “вони”, породжує бажання самовизначитися стосовно “них”, відокремитися від “них” як “ми” [4, 15].

Відповідно, поняття “національна ідентичність”, яке в умовах глобалізації інтерпретується не в геополітичному, а в культурно-історичному й психологічному аспектах, може бути вираженим через різні модуси сприйняття “іншого”. Статусні характеристики, а, відповідно й функції різних образів “іншого”, – досить варіативні. У сучасного соціолога Л. Гудкова ми виявили таку типологію: маргінал, інший, чужий і ворог [5, 562].

Так, “маргінал” сполучає культуру того соціального світу, з якого він прийшов, і того, де він прагне адаптуватися, прагне одержати визнання й стати “своїм”, але навіть за умов такої “двумірності” і демонстрації певної соціальної дистанції він не представляє загрози для групи, отже, його роль у формуванні ідентифікаційної модальності “свій” – “чужий” маловиразна.

“Інший” – служить критерієм відмінності своїх, “умовою артикуляції позитивних значень “своїх””, “він указує зсередини, тобто в ціннісній перспективі загальноприйнятих значень групи, на культурні границі “ми-групи”, зону “своїх”, межі “наших” [5, 562-563].

“Чужий” визначає зовнішні границі “своїх”, “межі розуміння й ідентичності групи”, які позначаються за допомогою расових або етнічних норм і забобонів, стереотипів, етноконфесійних меж і т. ін.

Що ж стосується “Ворога”, то його відрізняють невизначеність і непередбачуваність; він є втіленням асоціальної сили, що не знає яких-небудь нормативних обмежень. Образ “ворога” наповнюється різним конкретним змістом залежно від певних соціальних і культурно-історичних умов. Проте навіть у різних суспільствах і культурах образ “ворога” набуває спільних рис, він завжди сприймається як антипод власним цінностям, як “варвар”, що несе загрозу людині, культурі та цивілізації. Ескалація психології ворожості має особливу логіку дегуманізації ворога, позбавлення його будь-яких людських рис.

Головна функція ворога – “нести подання про те, що є погрозою самому існуванню групи” [5, 562]. Смертельна небезпека, що виходить від ворога, є потужним стимулом активізації солідарності спільноти, вона викликає архаїчні механізми, що змушують людей сильніше, ніж у звичайних ситуаціях, “почувати свою близькість, солідарність перед особою реальних або мнимих колективних небезпек” [5, 559]. Відповідно, підтримується ідентичність соціального суб’єкта, проводяться символічні кордони у власному соціумі та поза ним.

Реалії глобалізаційних впливів на етнонаціональні відносини часом виявляються доволі суперечливими. Урбанізація, мобільність населення, зводячи разом етносоціальні групи, спричиняють боротьбу між ними за соціальні блага, за престижний соціальний статус, формуючи тим самим міжетнічні суперечності і зводячи їх до рівня конфліктів. Конфлікти відбуваються не лише через різну етнонаціональну належність суб’єктів соціуму, а й з інших причин. До того ж, людина відчуває загрозу власній самотності внаслідок розповсюдження глобальної культури, стандартизованих продуктів масового вжитку, уніфікованих зразків поведінки, стереотипів, цінностей. Національні культури виходять за межі своєї території і поширюються серед інших народів. Своєю чергою, культура цих народів теж зазнає змін. Відбувається це внаслідок того, що народи відходять від своїх джерел, від досвіду, які були набуті попередніми поколіннями. Вони втрачають “своє” і набирають елементів “чужого”.

Ми легко використовуємо чужі думки, смисли, роблячи їх своїми, тим часом як “своє” віддаляється від нас. “Своє” опиняється поза нами, а “чуже” – всередині мого “Я”. Зрозуміло, що саме “чуже” сприяє власному сприйняттю, усвідомленню своєї самотності. Але при цьому зіставлення “свого” та “чужого”

може сприяти як зміцненню власної ідентичності, так і призвести до її зміни і руйнування.

Як відомо, процеси глобалізації породжують дві протилежні тенденції. З одного боку, відбувається уніфікація культурного простору, дедалі більше поширюються тенденції стандартизації способу існування людини. З іншого боку, названі процеси стимулюють активну протидію, помітною тенденцією стає наростаюча активність щодо збереження і розвитку власної ідентичності, етнокультурних цінностей, національної традиції, історії, тобто “своєї” культури. Зокрема, спостерігається процес відродження й усвідомлення значення місцевих мов і культур, різних видів етнічної й національної самосвідомості, що є, насамперед, реакцією на швидкі темпи інтеграції у світовому масштабі. Конструктивний зміст цієї відповіді складається у твердженні культурного плюралізму й диференціації, які являють собою “зворотний бік”, невід’ємний компонент глобалізаційного процесу.

Будь-яка національна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує свій особливий культурний соціум, свою форму міжкультурної комунікації, свої морально-етичні засади суспільного життя, включаючи власні типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне конкретній нації самобутнє світосприйняття. Жодна національна культура не здатна замінити собою іншу. Однак це аж ніяк не спростовує можливостей діалогу між різними культурами, що має стимулювати процес їхнього саморозвитку.

Сучасність вимагає особливий варіант позиціонування себе в міжкультурному просторі, специфічний спосіб ставлення до “своїх” і “чужих”. У цьому сенсі однією з головних проблем стає розробка нової концепції діалогу культур і цивілізацій як адекватної відповіді на глобальні виклики часу. Згідно із думкою В.М. Шейка, такою новою концепцією діалогу культур може стати концепція “інтеріснування”. Вирішення глобальних проблем у сфері співіснування культур проявляється в їх діалозі, співробітництві, а саме в інтеріснуванні. “Інтеріснування припускає відношення активної участі замість пасивних, чисто толерантних відносин. Інтеріснування закликає не просто жити пліч-о-пліч, а активно співпрацювати” [6, 249]. Кожній культурі потрібно самостійно розвиватися, шануючи свої корені й традиції, але одночасно еволюціонуючи до цінностей і поглядів, що дозволяють її прихильникам жити в гармонії з іншими культу-

рами. Саме тому принципом сучасного соціокультурного буття як “інтериснування” має стати “єдність в різноманітності” [6, 246-247].

Наприкінці зазначимо, що успіх сучасного діалогу культур значною мірою визначається тим, якою мірою будуть реалізовані ресурси толерантності і збережена власна культурна самобутність, бо “лише жива культура, яка зберігає зв'язок з власними джерелами і яка володіє творчим потенціалом у сфері мистецтва, літератури, філософії, духовності, здатна витримати зіткнення з іншими культурами і надати смисл такому зіткненню” [7, 330].

Література:

1. Нельга О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст / О. Нельга // Філософ. і соціол. думка – 1993. – № 7-8. – С. 111-129.
2. Философия М. М Бахтина и этика современного мира. – Саратов: Идея, 1992. – 388 с.
3. Савельева А. Образ врага: от биологии к политологии / А. Савельев // Расовый смысл русской идеи [Сб. ст. под ред. В.Б. Авдеева и А.Н. Савельева]. – 2002. – Вып. 2. – С. 134-197.
4. Поршнев Б. Ф. Понятия “пара” и “чужие” в социальной психологии / Б. Ф. Поршнев // Тезисы 2-го Международ. коллоквиума по социальной психол. – Тб., 1970. – С. 14-18.
5. Гудков Л. Идеологема “врага” / Л. Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов. – М., 2004. – С. 561-565.
6. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): В 2 т. / В. М. Шейко.– Х.: Основа, 2001. – Т. 1. – 2001. – 520 с.
7. Рикёр П. История и истина /П. Рикёр; пер. с фр. – СПб.: Алетейя, 2002 г. – 400 с.